

Viggo Sørensen:

Når forfatterne skriver jysk

– og hvad det fortæller om skriftsprog og lydskrift

I dette nummer af Ord & Sag (s. 62-72) afsluttes Marinus Poulsens lange fortælling om Holstebro marked. Som mange forfattere før ham (og et mere begrænset antal senere) har han forsøgt at gengive den dialektale udtale – i hans tilfælde fra dialekten i Mejrup (5 km øst for Holstebro), sådan som den lød i første halvdel af 1900-tallet.

At skrive på dialekt er ikke så lige ud ad landevejen. For det eneste skriftsprog, der står til rådighed, er jo rigssprogets – udviklet netop til at nedfælde rigssprogets lyd mv., ikke dialekternes langthen anderledes lydside. Der er aldrig udviklet et særligt skriftsprog på basis af en dialekt.¹ Dialektforfatteren må altså overtage, hvad han kan af skriftsprogets tegn (med en lydværdi fastlagt i henhold til rigssproglig udtale), og så prøve via ny tegnkombinationer, tegnpositioner mv. at give et indtryk af dialektens afvigende udtale – så dækkende og detaljeret han/hun nu magter eller ønsker (herom mere senere).

På nogle punkter har Marinus Poulsen haft det let nok. Selv om et midtvestjysk *-r* somme tider har en anden oprindelse end rigssprogets, så lyder de dog så ens, at han uden betænkning kan overtage skriftsprogstegnet *-r*: *Mar* (= mad), *u'r* (= ud) (med et *-r* udviklet af det olddanske *-t*, som på rigssproget er blevet til “blødt” *d*: *-ð*, jf. fig. 1). Og den midtjyske skelnen mellem *v*- (udtalt med overtænder mod underlæbe) og *w*- (udtalt med overlæbe tæt ved underlæbe, ligesom

¹ Det ville have krævet en anden politisk udvikling, hvad jeg andetsteds har givet et (kontrafaktisk) bud på, jf. Torben Arboe (red.): *Nordisk dialektologi og sociolingvistik* (2007) s. 361-378.

på engelsk, jf. fig. 2), lader sig glimrende udtrykke med skriftsprogets v hhv. w: *vi* = *vi*, *war* = *var*; w bliver da også oplagt i betegnelsen af v-diftonger: *Kow* = *ko*. Selv de såkaldt nørrejyske diftonger lader sig rimeligt gengive med dansk skriftsprog. Langvokalerne e, o og (i et vist omfang) ø er i dialekterne nord for Kongeåen diftongeret til, hvad man i lydskrift noterer *iə*, *uə*, *yə* (el. lign.), og disse diftonger betegner Marinus Poulsen (som mange andre) ubesværet med digraferne *ie*, *ue*, *ye* (hvor -e står for samme “uldne” eller “slappe” lyd som i rigssprogets *komme*): *Bien* = *ben*, *Kuen* = *kone*, *gyer* = *gøre*.

I visse tilfælde kan en dialektforfatter endog omtolke skriftsprogets stavemåder i en mere logisk retning. Det er tilfældet, når Marinus Poulsen bruger tegnkombinationerne -ej og -øj til at betegne diftonger med virkelig æ- hhv. ø-udtale (*sej* = *sige*, *møj* = *meget*), på trods af at de på rigssproget (af sproghistoriske grunde) er kommet til at betegne diftonger med a- hhv. å-udtale (*veje*, *høj*); når der virkelig er tale om a- hhv. å-lyd, bruger han bare de i skriftsproget næsten ubenyttede kombinationer -aj, -åj: *Laj* (= *lad*, subst.), *saaj* (= *sagde*). Tomme skriftsprogskonventioner kan også gøres meningsfulde, som ved Marinus Poulsens (og andres) brug af stavemåderne -nd, -ld (hvor vi i rigssprogssammenhæng taler om “stumt” d). Her afspejler d’et en såkaldt palataliseret udgave af n- og l-lyd (i lydskrift *ɲ*, *ʎ*), der synes opgivet næsten fra rigssprogets start², men som har overlevet i de fleste jyske dialekter, hvor de står i modsætning til almindeligt *n*, *l* (jf. fig. 3). Så når Marinus Poulsen skriver *Mand*, *Staald* (= *stald*), betegner han faktisk (i modsætning til skriftsproget) andre slutlyd, end når han fx skriver *han*, *Kaal* (= *karl*). Noget tilsvarende gælder det “stumme” h i forbindelserne *hj*- og *hv*-. Her noterer skriftsproget et *h*-, som gik tabt i de østdanske dialekter for omkring 700 år siden³ (og derfor heller ikke udtales i rigssproget); næsten overalt nord for Kongeåen udtales h’et imidlertid stadig (jf. fig. 4), så Marinus Poulsen afspejler en reel udtaleforskel, når han skriver *wa* (= *var*), men *hwa* (= *hvad*).

Så vidt så godt. Men hvor skriftsproget er direkte inkonsekvent eller mangelfuldt, kommer dialektforfatteren på en hård prøve.

2 Jf. Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* (1944-1970), II.192, 330f. (i flg. noter blot kaldt DSH).

3 Jf. DSH.I.256.

Rod omkring de korte vokaler

Engang i middelalderen overgik hovedparten af de danske kortvokaler til en mere åben udtale: $i > e (> \text{æ})$, $y > \phi (> \text{ö})$, $u > o (> \text{å})$, $e > \text{æ}$, $\phi > \text{ö}$, $o > \text{å}$ – med forskellig hast og styrke i forskellige lydlige omgivelser. Skriftsprogsnormen fulgte ikke med i nær samme tempo og omfang⁴, og resultatet er blevet de mange forskellige skrivemåder for én og samme kombination af kort vokal + følgende konsonant(er), som er vist i fig. 5. Kortvokalerne er her afsat i den vandrette, efterfølgende konsonanter i den lodrette dimension, og med fed omramning er markeret de kolonner, hvor der forekommer stavemåder med vekslende vokaltegn.⁵ Ikke sært, at skoleungdommen klør sig i nakken, når retskrivningen fx forlanger stavemåden “at flytte”, mens et rimord hertil skal skrives “en bømte” (idet bytte dækker en helt anden vokallyd); eller når der skal staves “at feste igennem”, men “fæste sig ved noget” – helt bortset fra problemerne med “stumt” d, som jeg ikke skal komme ind på hér. Retskrivningsordbogens krav hviler i høj grad på etymologiske hensyn, som ligger langt uden for de fleste sprogbrugeres bevidsthed og interesse.

Marinus Poulsen har gjort sig hæderlige anstrengelser for at få bedre system i de nævnte vokalbetejnelser. Han gengiver stort set kun en kort vokal med tegnene i, y og u, når den udtales på samme måde som et langt i, y, u, fx *sist* (= sidst), *hurn* (= hvordan), *nyster* (= livlig). Hvis vokalen udtales med e-, ø- el. o-lyd, så skriver han konsekvent e, ø, o: *vest* (= vidste), *Skorhat* (= skurvhat, svamp), *Løst* (= lyst, fornøjelse). Et trin længere nede i fig. 5 er han ikke fuldt så konsekvent. Ord med kort vokal æ og å skrives ganske vist oftere end i det almindelige skriftsprog med æ hhv. aa, fx *klæm* (= klemme), *aarren* (= ordne); men i mange tilfælde fastholder han skriftsprogets e hhv. o, fx *Post*, *fem*, *Fork*. Hver anden gang skrives (fonetisk) *hjem*, hver anden gang (i tilslutning til skriftsproget) *hjem*. Han har også blot kopieret skriftsprogets ø som tegn for både ø og ö. Så tegnene e, ø, o forbliver altså dobbelttydige, når de står for en kort vokal.

4 Jf. DSH.I.247, II.46f.

5 De tilsvarende lange vokaler blev meget sjældent lydåbnet, så de gengives næsten konsekvent med ét og samme vokaltegn, svarende til vokalbetejnelserne øverst i figuren (bortset fra, at både ø og ö skrives ø). Pladsen tillader ikke eksempler, men de kan findes i enhver rimordbog.

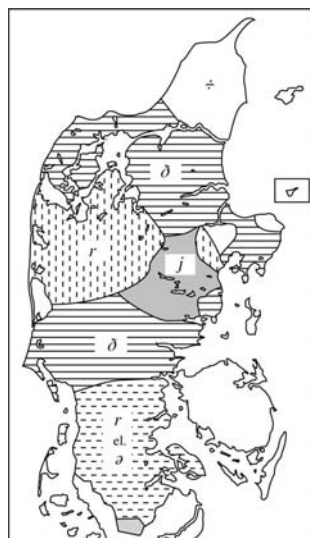


Fig. 1. Lyd svarende til olddansk -t og rigssprogets "bløde" d (ð) (forenklet gengivelse af www.jyskordbog.dk, link Dialektkort, K 4.0–4.1). ð er det trykssvage e i rigssprogsord som *komme*.

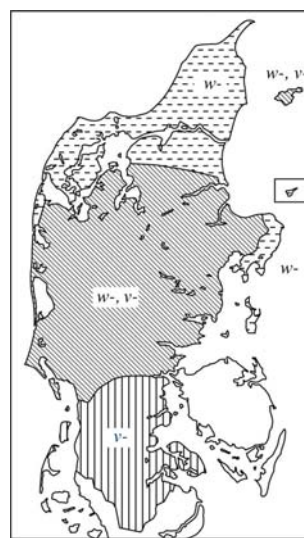


Fig. 2. 1 el. 2 slags v-lyd i starten af ord (forenklet gengivelse af www.jyskordbog.dk, link Dialektkort, K 3.1). I Midtjylland anvendes (stort set) w foran bagtungevokal (dvs. u, o, å, a), v foran de øvrige vokaler.

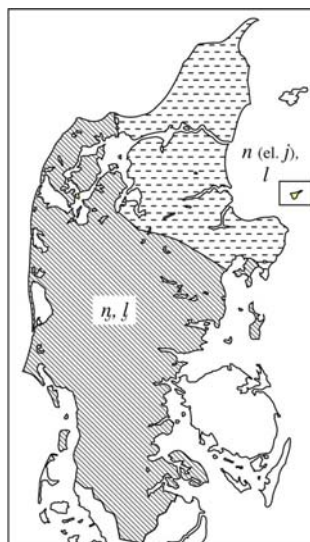


Fig. 3. Almindelig brug af palataliserede n- og l-lyd (forenklet gengivelse af www.jyskordbog.dk, link Dialektkort, K 4.4–4.7). Nordøst jyske dialekter har i stedet (stort set) upalataliserede lyd el. (for n's vedkommende) j-lyd.



Fig. 4. "Stumt" eller udtalt h i forbindelserne hj og hv (forenklet gengivelse af www.jyskordbog.dk, link Dialektkort, K 3.2). – Fed omramning viser det sønderjyske område med bevarede tonale accenter.

Den vanskelige prosodi

Marinus Poulsens stavemåde siger normalt intet om en vokals længde: *Pris* har på hans dialekt (ligesom på rigssproget) langt *i* og stød, *hvis* derimod kort *i* (ikke *e*-lyd som på rigssproget!). Også et ords stødforhold er i almindelighed umarkeret: *Tøs* har stød, *Las* (= læs) derimod ikke, og læseren må selv gætte sig til denne forskel (især støttet til ordenes modsvarigheder på rigssproget). Men hvis man som dialektforfatter ønsker at tydeliggøre sådanne (såkaldt prosodiske) forhold, er der heller ikke megen hjælp at hente i vor almindelige retskrivning.

Dette ses relativt let af fig. 6, som viser de to mest almindelige ordtyper i dansk rigssprog – nemlig énstavelsesord (såkaldte α -ord) og tostavelsesord på tryksvagt -e (i lydskrift: -ə) (såkaldte β -ord)⁶, jf. kolonne I hhv. II. I den lodrette dimension er skemaet primært delt op efter, om den trykstærke (rod)vokal i rigssprogsordet udtales kort eller lang, sekundært efter (rod)stavelsens type: om der på skrift følger 0, 1, el. 2-3 konsonanttegn efter rodvokalen (i α -ord som ordslutning, i β -ord før det afsluttende -ə); og endelig skelnes der mellem, om første konsonanttegn efter rodvokalen betegner en stemt eller ustemt lyd (K^s hhv. K^u). Skemaet kombinerer altså træk af rigssprogsudtalen med træk fra vor retskrivning.⁷

Lad os først betragte β -ordene (i kolonne II). Som det fremgår af felterne 14-15, øverste halvdel, har skriftsproget et indirekte middel til markering af vokallængde, idet (**regel 1:**) kort vokal markeres ved dobbeltskrivning af ét efterfølgende konsonanttegn. Det dobbelte konsonanttegn er et sikkert indicium på korthed i den forudgående vokal, et enkelt konsonanttegn et lige så sikkert tegn på længde, jf. ordpar

6 Betegnelserne stammer fra Poul Andersen: *Dansk Fonetik* (1954) (= Nordisk lærebog for talepædagoger, kap. XV) s. 317 ff.; andetsteds kaldes ordtyperne accent-1- hhv. accent-2-ord (fordi de på svensk, norsk – og østsønderjysk – normalt udtales med de pågældende tonale accenter). – Rigssproget har naturligvis også andre prosodiske ordtyper end disse, fx sammensætninger (såkaldte γ -ord), afledninger (på -ig, -isk osv.); endvidere en særlig type tostavelsesord på -er, -en og -el (med prosodi dels som én-, dels som tostavelsesord), jf. Aage Hansen: *Stødet i dansk* (1943) s. 31 ff.; endelig også såkaldte præfiksord (med tryksvag forstavelse), der overraskende nok bærer stød, hvad enten grundordet er én- eller tostavelses, jf. smst. s. 117 ff. Jeg vil i denne sammenhæng ikke komme ind på disse mere marginale ordtyper.

7 Bemærk, at det er konsonanttegn, der tælles i den lodrette dimension, ikke konsonantlyd; digraferne ng, nd, ld, rd tæller altså dobbelt. Det er jo skriftbilledets udsagnskraft om prosodiske forhold, der skal drøftes.

</

Fig. 5. Skriftsprogets notation af rigssprogets korte vokaler. Hyppige stavemåder er anført med stor skrift, sjældnere stavemåder med lille. Eksempler, se Rimordbogen.

som *spille* – *spile*, *hedde* – *hede* (felt 14 og 17), *rutte* – *rute*, *læsse* – *læse* (felt 15 og 18). Desværre anvendes dobbeltskrivningen ikke konsekvent: Konsonanttegnene *j* og *v* dobbeltskrives således ikke (jf. felt 12); hér markeres altså ingen forskel til de langvokaliske ord i felt 17: *sove* (med kort *o*), *love* (med langt *o*). To eller flere efterfølgende konsonanttegn udløser heller ikke dobbeltskrivning (jf. felterne 14–15, nederste halvdel; men det kan siges at være en mindre mangel, idet (**regel 2:**) allerede to konsonanttegn næsten kun forekommer efter kort vokal (så længdeforholdet altså i reglen giver sig selv). Kun nogle ord med grundform på *-ste* (se felt 20), et begrænset antal tostavelss bøjningsformer samt få grundformer på *-rde* (se felt 19) har lang rodvokal.

For α -ordene (i kolonne I) er skriftssprogets længdemarkering endnu mere mangelfuld. Alle antal af konsonanttegn ses kombineret med såvel kort som lang vokal (sammenlign felterne 1–5 med 6–10). Læseren kan alene støtte sig til regel 2 ovenfor: at to eller flere konsonanttegn (ligesom ved β -ordene) altovervejende signalerer kort vokal (med samme typer af undtagelse som dér, jf. felt 9–10). Et enkelt konsonanttegn siger derimod intet om den foregående vokals længde: *pris* – *hvis*; *tøs* – *læs*.

Et fremtrædende træk ved danske énstavellesord er stødet. Det menes udviklet af en kraftig tonestigning i den gamle fællesnordiske accent 1 (bevaret i det meste svensk og norsk – samt i østsønderjysk, jf. fig. 4).⁸ Modsat den tonale accent har stødet kun fundet fæste i stavelser af en vis sonoritet (med såkaldt stødbasis). En vokal kan således kun afbrydes af stød, hvis den er lang (så vi altså har at gøre med et α -ord i felterne 6–10 af fig. 6); så rammes vokalen til gengæld sikkert af stød (se eksemplerne til venstre i de pågældende felter) – undtagen i nogle få lydord, afkortede ord samt navne (se felt 6–7, højre halvdel). Er vokalen kort, kræves der efterfølgende stemt konsonant til akkumulering af tilstrækkelig sonoritet, og da afbryder stødet ikke vokalen, men falder i (eller på overgangen til) den stemte konsonant (jf. felterne 2 og 4, venstre halvdel). For visse konsonanternes vedkommende (*l*, *n*, *r*, *j*, *v*, *ð*) har denne ekstra sonoritet endda ikke

8 Ældre fynsk dialekt indtager øjensynlig en overgangsposition, idet stød veksler med tonal accent 1 (afhængigt af stavelsestypen, jf. Poul Andersen: *Fonemsystemet i østfynsk* (1958) s. 411 ff.). Stødets fødsel sættes i DSH.I.242 så tidligt som i 1100-tallet, men det er først utvetydigt beskrevet (med eksempler) i Jens Høysgaard: *Accentueret og raisonneret Grammatica* (1747) s. 272 f.

RODVOKALENS LÆNGDE		ORDTYPE		STAVELSES- TYPE
		1 STAVELSE (α)	2 STAVELSER (β)	
		I	II	
		med stød	uden stød	
KORT = V	STAVELSES- TYPE			
	↓			↓
	-V	1 <i>du, vi</i>	11	-Və
	-VK	2 <i>søm, røg, drøj, liv</i>	12 <i>veje, sove</i>	K ^s \ / -VKə
		<i>bær, ven, tal, bid, tøj, rav</i>		
	-VKK(K)	3 <i>kat, tak, gas, bøf</i>	13	K ^s \ / -VKK(K)ə
		4 <i>kant, pels, tårn, ovn,</i>	14 <i>svømme, spille, hedde</i>	
	-V:K	5 <i>ting, vind, told</i>	15 <i>længe, vinde, fylde</i>	K ^s \ / -V:Kə
		6 <i>ko, sne (bøh)</i>	16 <i>due, æ</i>	
	-V:KK(K)	7 <i>ben, hval, lim, år</i>	17 <i>mene, spile, hede, love</i>	K ^s \ / -V:KK(K)ə
		8 <i>stat, løs, skæg, næb</i>	18 <i>rute, løse, gæbe</i>	
LANG = V:	-V:KK(K)	9 <i>ord (sent, rørt)</i>	19 <i>borde (delte, rørte)</i>	K ^s \ / -V:KK(K)ə
		10 <i>besk, flest</i>	20 <i>puste, hoste</i>	

Fig. 6. Skriftsprogets gengivelse af prosodien (dvs. længde- og stødforhold) i rigssprogets α - og β -ord (dvs. énstavellesord, hhv. tostavellesord der ender på tryksvagt -e).

altid været tilstrækkelig; derfor finder man også en hel del ord uden stød (navnlig i felt 2, i mindre grad i felt 4; se eksemplerne i felternes højreside). Først en yderligere stemt konsonant sikrer da stødbasis (se eksemplerne på to stemte konsonanter i felt 4, linje 2) – og det samme gør for øvrigt tilføjelse af en endelse med *ø* til ordene i højre side af felt 2: *bær'æt*, *ven'nen* etc. Ord med kort vokal alene (felt 1), evt. efterfulgt af én eller flere ustemte konsonanter (felterne 3 og 5) har aldrig stød.⁹

Sammenholder man de stødbærende α -ord (til venstre i felterne 1-10) med de stødløse (til højre i samme felter), ses det straks, at skriftsproget ikke har nogen direkte stødmarkering: man kan fx ikke på grundlag af skriften se, at *liv* og *pels* udtales med stød, *rav* og *træls* uden stød. Det eneste konkrete (men indirekte) signal er følgende (**regel 3**): Énstavelsesord med "stumt" *d* (i tegnforbindelserne -nd, -ld, -ng, -rd) har altid stød: i tilfældene -nd, -ld og -ng på den stemte konsonant (jf. felt 4, nederste halvdel), i tilfældet -rd på den lange vokal (jf. felt 9, øverste linje). For digraferne på -d er den sproghistoriske forklaring, at det "stumme" *d* afspejler et gammeldansk (stemt) *d* eller *ð*, som (ved at være stemt konsonant nr. 2 efter kort vokal) sikrede stød på den foranstående stemte konsonant (*n*, *l*, *r*), inden *d*-lyden forsvandt (efter *r*) eller smeltede sammen med den foranstående lyd (til de tidligere omtalte palataliserede *n*, *l*).

Alt hvad Marinus Poulsen har kunnet hente i skriftsproget, for så vidt angår længde- og stødmarkering, er altså læserens (ubevidste) forventning om, at reglerne (1)–(3) (indirekte markeringer eller følgeslutninger på grundlag af stavemåden) også gælder, når man læser en dialekttekst. Og det gør de faktisk – med ganske få undtagelser, hvoraf Marinus Poulsen selv har bemærket en: rigssprogets ord på -ånd og -ænd (*hånd*, *ende* etc.) har i hans dialekt (og for øvrigt i de fleste danske dialekter) fået vokalforlængelse (med lydskrift: *hå'ñ*, *æ'ñ*). Denne uventede længde – og den deraf følgende stødbasis på vokalen i *hånd* – har han fundet det nødvendigt at særmærke med et -e: *Haaend*, *Æend*.

En meget større (og nok uløselig) opgave har han afstået fra, nemlig ved hjælp af skriftsprogets almindelige tegn at signalere de mange forskellige typer af jyske énstavelsesord.

9 Læs mere om stødbasis i Aage Hansen: *Stødet i dansk* (1943) s. 27-39.

Apokopen og de prosodiske følger

Allerede ca. 1300 synes en sprogændring i gang, som på afgørende vis ændrede prosodien i de jyske dialekter og stillede dem i modsætning til ømålene, nemlig den såkaldte apokope. Fænomenet består i bortfald af gammeldansk tryksvagt *-e* / *-æ*, hvor det stod absolut sidst i et ord: trestavelsesord blev til tostavelser: gammeldansk *swāræthæ* (= svarede) > jysk *swåræð*, *swåræt* etc. (men fremdeles i øsmål og rigssprog *svāræðð*); og β -ordene i fig. 6 kolonne II blev praktisk talt alle énstavelser: gammeldansk *gāpæ* (= gabe) > midtjysk *ga·v* (men fremdeles i øsmål *ga·və*).¹⁰

Ved apokopen fik hidtidige β -ord principielt samme struktur som tilsvarende gamle α -ord (i kolonne I); mængden af jyske énstavelsesord blev så at sige fordoblet. Dog bevarede de to gamle ordtyper (stort set) deres accentmodsatning (jf. note 6) – dog i ny forklædning (bortset fra Sydøstsjælland): det gammeldanske verbum *lōsæ* (jf. felt 18) faldt således ikke lydligt sammen med adjektivet *lōs* (jf. felt 8), idet den gamle accent 2 bevirkede stødløs langvokal (i lydskrift: *lō:s*) – hvorimod adjektivets gamle accent 1 resulterede i vokalstød (*lōʔ:s*). Tilsvarende skete der ikke sammenfald mellem gammeldansk *winnæ* (jf. felt 14) og *wind* (jf. felt 4): ordene blev prosodisk holdt ude fra hinanden: *vinj* (med lang stemt konsonant) over for *vinjʔ* (med stød på konsonant). I Marinus Poulsens midtvestjyske dialekt blev der sågar opretholdt forskel på gamle tostavelser af typen *takke* (felt 15) og oprindelige énstavelser af typen *tak* (felt 3); i de apokoperede β -ord udvikledes såkaldt vestjysk stød: *taʔk* etc. (med stød på overgangen til -p, -t, -k), i modsætning til de gamle α -ords uforandrede *tak* etc. (uden stød).¹¹ Kort sammenfattet er skellet mellem én- og tostavelser (som vi kender det fra rigssproget, jf. kolonnerne I og II i fig. 6) i moderne jysk langthen blevet erstattet af modsætninger, der involverer længde og/eller stød – ret så forskelligt manifesteret i de forskellige dialekter.¹²

¹⁰ Hvorimod et tryksvagt -e ikke blev apokoperet i såkaldt dækket stilling, dvs. når der fulgte en eller flere konsonanter efter; derfor fremdeles to stavelser i jyske ord som *swårær* (= svarer), *awʔtæn* (= aften).

¹¹ Læs meget mere om vestjysk stød i Kristian Ringgaard: *Vestjysk stød* (1960).

¹² Jeg har i *Papers from the 8th Scandinavian Conference of Linguistics* (1985) s. 264 f. givet en oversigt over, hvilke typer (mht. stavelsesstruktur) af gamle α - og β -ord der holdes ude fra hinanden i forskellige jyske dialekter, og med hvilke prosodiske midler. Kortene K 1.1 – K 1.9 i www.jyskordbog.dk, linket Dialektkort, bygger på denne oversigt.

I prosodisk henseende kan rigssproget siges at have 3 typer af énstavelsesord (umarkerede i skriftsproget): a) ord med vokalstød (fig. 6, venstresiden af felterne 6-10), b) ord med konsonantstød (venstresiden af felterne 2 og 4), c) ord uden stød (højresiden af felterne 1-5). Men efter apokopens virke og de hermed sammenhængende accentudviklinger har de jyske dialekter (taget under ét) hele 7 typer af énstavelsesord.¹³ Se fig. 7, der er indrettet ganske som fig. 6 ovenfor – bortset fra, at V og K hér betegner lyd, ikke lydtegn (så lyd, der skrives med digraf, fx ng-lyden, altså kun tæller som ét K).

Kolonne 1 viser énstavelsesord fra en af de sydøstsjønderjyske dialekter, som (i modsætning til alle andre og til rigssproget) har bevaret tonale accenter – hér altså med accent 1 (betegnet ¹), med kraftigt opadgående tonegang. Kolonnerne 2-4 rummer gamle α -ord (som de kendes fra fig. 6, kolonne I), i felterne 22 og 24 dog forøget med gamle β -ord, som pga. deres ringe sonoritet ikke har kunnet opretholde særskilt prosodi i hovedparten af Jylland, men er faldet sammen med tilsvarende α -ord, jf. eksemplerne *kat/katte*, *fisk/fiske*. Énstavelsesordene med specielt jyske længde- og stødforhold, helt eller næsten ukendte i rigssproget, finder man i kolonnerne 5-7: lange stødløse vokaler, lange (stemte) konsonantlyd, kortvokal (el. kortvokal + stemt konsonant) med (vestjysk) stød (foran -p, -t, -k). At nogle af skemaets felter (ja, alle i kolonnerne 1 og 7), kun er relevante for et mindretal af de jyske dialekter, betyder ikke noget i nærværende sammenhæng; også disse egne har fostret forfattere med behov for at gengive deres dialekt og dens afvigende prosodi på skrift.

Men hvordan skulle skriftsproget dog rumme egnede signaler for dialektal prosodi, når det knap nok markerer rigssprogets egne længde- og stødforhold? Den eneste mulighed skulle være, at dialektforfatterne selv formår at vride ny betydning ud af eksisterende tegn og tegnkonventioner – sådan som vi ser Marinus Poulsen gøre det med sin notation af den særjyske lyd *w* – og slumpe til at gøre det mht. *ŋ* og *l*. En sådan kreativ tegnbrug er der da også en hel del forfattere, der har afprøvet i prosodisk sammenhæng, mest radikalt vor tidligste og bedst kendte dialektforfatter, Steen Steensen Blicher.

¹³ Jysk har i øvrigt stadig β -ord, altså énstavelsesord på tryksvagt -e; efter apokopens virke drejer det sig nu fortrinsvis om bøjningsformer og afledninger, sjældent om grundformer (som *bitte*, *sølle*).

Blichers prosodimarkører – og et par andre forfatteres

I Samlede Digte (1835) s. 277 præsenterer Blicher (yderst kortfattet) et notationsforslag for prosodien i kolonne 2-6 af fig. 7; jeg har nederst i figuren gengivet de foreslåede prosodimarkører og Blichers eksempler på brugen af dem, idet jeg for egen regning har tilføjet hans faktisk anvendte markering af vestjysk stød (i kolonne 7). Som det ses, holder han sig til skriftsprogets almindelige bogstavtegn; ikke noget med apostroffer eller særtegn, som kunne give en bogtrykker problemer. Nogle af markørerne ligger tilmed i god forlængelse af samtidig eller lidt ældre skriftsprogsspraksis: Dobbelttskrivning af konsonant til markering af konsonantlængde (i kolonne 6) og vestjysk stød (i kolonne 7) er jo overført fra rigssprogets retskrivning af tilsvarende β -ord (jf. figur 6, felt 14-15).¹⁴ Stødmarkeringen for langvokal (i kolonne 3) genopliver det “understøttende” e, der havde sin blomstringstid i 1500–1700-tallets skriftsprog (især i ord som *Soel* = sol), men som i Blichers samtid var stærkt på retur.¹⁵ Anvendelsen af -h til markering af langvokal har godt nok været meget begrænset i dansk (fx *Uhr* = ur)¹⁶, men det læsende publikum kendte udmærket denne praksis fra tysk, datidens fremmedsprog nr. 1 (*Bahne, Mühle* etc.). Helt op i nutiden støder man i øvrigt på sådanne “prosodiske” h-er og e-er i navne (*Dahl, Bohr; Moesgård, Bier*). Blichers eneste “misgreb” er forslaget om at lade -h markere konsonantstød (i kolonne 4); resultatet bliver aldeles udanske ordbilleder som *inh* (= ind), *kaalh* (= kold), og Blicher selv efterlevede sjældent forslaget i praksis.¹⁷

Mærkeligt er det, at Blicher ikke fastholdt sin tidligere tendens til at markere vokallængde vha. dobbelttskrivning¹⁸; også en sådan dobbelttskrivning finder man nemlig en vis tradition for i ældre dansk¹⁹ (videreført i nutidige navne som *Riisskov, Steenstrup*), og det er jo den logiske parallel til brugen af dobbelttskrivning for lang konsonant. Det

14 Tilsvarende dobbelttskrivning til markering af kort vokal i α -ord anvendes i øvrigt i norsk og svensk retskrivning (for sidstnævntes vedkommende dog kun dobbelttskrivning af ustemt konsonant): svensk *natt, vän*, norsk *natt, venn*.

15 Jf. DSH.II.321 f, III.173 f.

16 Jf. DSH.III.174.

17 Marius Kristensen: Bidrag til den jyske litteraturs historie, *Dania*.I (1892-94) s. 140.

18 Smst. (jf.note 17) s. 139.

19 DSH.II.321, III.173.

indså allerede Blichers samtidige, dialektdigteren Niels Andersen²⁰, og mange senere jyske forfattere har – med større eller mindre konsekvens – benyttet dobbeltskrivning af såvel vokaler som konsonanter til prosodisk markering i jyske énstavelsesord. Størst konsekvens finder man formentlig hos Anton Berntsen²¹, som anvender dobbeltskrevet vokal for ordene i fig. 7, kolonne 5 (fx *Hææst* = heste), dobbeltskrevet konsonant for dem i kolonnerne 6 og 7 (fx *lænng* = længe, *Klokk* = klokke). Som mærke for stød på langvokal anvender han tilføjlet e (fx *hoer* = hård), men stødbærende konsonant (i kolonne 4) har han opgivet at skelne fra stødfri konsonant (i kolonne 2), fx *Kram* over for *Ven*. E-et er nu heller ikke det bedst tænkelige tegn for stød, al den stund det i forbindelsen -ee- i forvejen markerer langt stødløst e; *meest* bliver således tvetydigt, dels skrivemåde for kolonne-3-ordet *me'st* (= mest), dels kolonne-5-ordet *me'st* (= meste). Og da Berntsen tillige bruger e i digraferne ie-, ue-, ye- for nørrejyske diftonger (se ovf. s. 45), bliver også en skrivemåde som *Suel* dobbelttydig, dækkende begge kolonne-3-ordene *su'l* (= sul) og *su'al* (= sol), ja muligvis også kolonne-5-ordet *sual* (= sole, verb.). Berntsen tilstår ærligt²², at “Stødtonen kan ikke betegnes ordentlig uden Anvendelse af Lydskrifttegn, det faar tjene til Undskyldning for, at Stavemaaden enkelte Steder er lidt vaklende”.

Marinus Poulsen har indset det samme – formentlig vejledt af Peter Skautrup, hvis Jysk Ordbog han var en flittig meddeler til.²³ Skautrup var fra skriftserien Jyske Folkemaal (1935-68) vant til at hjælpe dialektforfattere med en relativt simpel, men prosodisk dækkende lydskrift – med særtegn for lydlængde (hævet punktum: ·) og for stød (hævet komma: ’), begge dele lånt fra Danias lydskrift (jf. note 27). Marinus Poulsen benytter hyppigt disse særtegn – og så vidt ses næsten altid korrekt, fx: *han go'r dænier o hans Sønner Vra't aa gor aa sparker te æ Knol'd* (= han går dernede på sin søndre agerende og går og sparker til knoldene); *Vel du li'g si'e aa pas di Ar'ber, saa ska a nok pas min'* (= vil du lige se at passe dit arbejde, så skal jeg nok passe mit). Men det er langt fra altid, han i farten husker tegnene (eller finder

20 Laust Skalle: *Faaklaaring aa Beskryuels øuer et faalæ villelæ Gild* (1832); hans praktiske brug af begge typer dobbeltskrivninger er dog ret mangelfuld.

21 Jeg støtter mig her til Bent Jul Nielsens artikel om Berntsens sprog i Vejle Amts Folkeblad 24. aug. 1973.

22 Anton Berntsen: *Niels Væwwers Rejjs* (1918) s. 55.

23 Desværre ligger der intet tilbage af Marius Poulsens korrespondance med prof. Skautrup.

	1	2	3	4	5	6	7
-V	10 1 <i>nī</i> = 9 1 <i>dō</i> = død	20 <i>a</i> , <i>æ</i> = jeg <i>te</i> = at	30	40	50	60	70
-VK	11 1 <i>fæm</i> = 5 1 <i>blaj</i> = blad	21 <i>ōl</i> = øl <i>tōw</i> = tøj	31	41 <i>lam</i> ' = lam <i>sow</i> ' = so	51 <i>en</i> ' = inde <i>nyw</i> ' = nøje	61	71
-VKK(K)	12 1 <i>kat</i> = kat 1 <i>gris</i> = gris	22 <i>drek</i> = drik/ 23 <i>spes</i> = spids	32	42	52	62	72 <i>hā</i> ' <i>p</i> = hoppe <i>dre</i> ' <i>k</i> = drikke
-V;	13 1 <i>fālk</i> = folk 1 <i>kōwt</i> = købt	23 <i>værk</i> = værk <i>hjælp</i> = hjælpe	33	43 <i>hal</i> ' <i>m</i> = halm <i>āw</i> ' <i>n</i> = ovn	53	63 <i>hjæl</i> ' <i>p</i> = hjælpe <i>lōw</i> ' <i>n</i> = levne	73 <i>hjæl</i> ' <i>p</i> = hjælpe <i>kjær</i> ' <i>k</i> = kirke
-V:	14 1 <i>hæst</i> = hest	24 <i>fesk</i> = fisk/ <i>kjöft</i> = købt	34	44 <i>hal</i> ' <i>s</i> = hals	54	64	74
-V:K	15 1 <i>ve</i> ' = vide 1 <i>tūā</i> = 2	25 <i>fri</i> ' = fri <i>gu</i> ' <i>ā</i> = god	35	45	55 <i>a</i> ' = ae <i>guā</i> = gode	65	75
-V:KK(K)	16 1 <i>ba</i> ' <i>n</i> = barn 1 <i>stō</i> ' <i>ŋ</i> = stund	26 <i>su</i> ' <i>l</i> = sul <i>hā</i> ' <i>ŋ</i> = hånd	36	46	56 <i>ta</i> ' <i>r</i> = tørre <i>mīān</i> = mene	66	76
	17 1 <i>go</i> ' <i>s</i> = gås 1 <i>le</i> ' <i>ch</i> = lege	27 <i>lo</i> ' <i>s</i> = lås <i>be</i> ' <i>t</i> = bét	37	47	57 <i>lo</i> ' <i>s</i> = låse <i>pre</i> ' <i>k</i> = prædike	67	77
	18 1 <i>næ</i> ' <i>mt</i> = nemt	28 <i>mæ</i> ' <i>lt</i> = mælt (ptc.)	38	48	58 <i>mæ</i> ' <i>lt</i> = mælte (præt.)	68	78
	19 1 <i>ga</i> ' <i>ft</i> = gabte (præt.)	29 <i>lō</i> ' <i>st</i> = læst (præt.)	39	49	59 <i>fē</i> ' <i>sk</i> = fiske <i>lō</i> ' <i>st</i> = læste (præt.)	69	79
St. St. Blichers prosodimarkører	→ ÷ (war = var) → e (baer = bar) → h (Narh = nar) → h (Plahd = plade) → narr = narre → dobbeltskrivning → (ett = ikke)						

Fig. 7. Typer af jyske énstavelsesord. De jyske dialekter er taget under ét, så samme eksempelord kan optræde i flere kolonner (repræsenterende forskellige dialekter); fx er *hjælpe* et kolonne-6-ord-i de fleste øst- og sønderjyske dialekter, men kolonne-7-ord i de fleste vestjyske; for Sydøstsjælland kunne det anføres i kolonne 1, for Midtøstjylland i kolonne 2.

dem hensigtsmæssige?), og på konsonant er han meget tøvende med overhovedet at sætte stødtegn (fx *Staal'd* = stald). Ind imellem finder man et mindre antal eksempler på dobbeltskrivning, især af konsonant (*ringg* vsa. *reng* = ringe, *Sii* vsa. *Si* = side) – formentlig forfatterens oprindelige længdemarkering, før Skautrups intervention.

Her må jeg tilstå, at Marinus Poulsens fortælling forud for publiceringen i *Ord & Sag* er blevet underkastet en vis uniformering; fx er dobbeltskrivning i almindelighed erstattet af længdetegn, og der er indsat væsentlig flere længde- og stødtegn end i Marinus Poulsens manuskript (på grundlag af, hvordan han selv andre steder skriver det pågældende ord). Denne fonetiske “berigelse” af teksten fortryder jeg nu, og når fortællingen inden længe bliver lagt ud på vort centers hjemmeside²⁴, vil brugen af prosodiske markører blive rettet tilbage til Marinus Poulsens egen sparsomme praksis. Konsekvent gennemført brug af lydskrifttegn er ikke altid et ubetinget gode.

Lydskrift contra skriftsprog

Når vort skriftsprog som vist kun glimtvis og indirekte afspejler længde- og stødforhold – og for øvrigt ser helt bort fra et tredje prosodisk træk, nemlig trykfordelingen (i ord og sætninger)²⁵ – hænger det sammen med skriftsprogets funktion. Det skal jo ikke primært informere brugerne om ords udtale, trykfordelingen i en sætning el. lign.; alt dette kender brugeren normalt i forvejen, i og med at han/hun behersker det talte rigssprog. Skriftsproget skal bare give læseren tilstrækkeligt tydelige signaler om, hvilke af talesprogets ord den skrivende har i tankerne.

Det kan i princippet gøres helt uden hentydning til udtalen (via ideogrammer, sådan som vi i nutiden kender det fx på toilettdøre; for herrehhv. dametoilet, for handicaptoilet el. for puslerum). Alfabetiskrifter med kraftig antydning af udtalen har dog gennem sproghistorien vist sig mest effektive: lettest at lære, enklest at skrive, hurtigst at læse. På den anden side kan en for tæt kobling mellem bogstaver og udtale

²⁴ Adresse: www.hum.au.dk/jysk/publikationer/publikationer.htm

²⁵ Man kan fx ikke se på stavemåden *forfald*, om det pågældende ord har hovedtryk på første stavelse (og dermed betyder “forhindring, undskyldeligt fravær”) eller på sidste (og da betyder “opløsning, nedbrydning”).

have uønskede bivirkninger: 1) ordbillederne bliver for detaljerede til, at de fanges i et enkelt blik; 2) ordbilleder skal skiftes ud i takt med udtaleændringer (hvorved det bliver svært at læse bare lidt ældre tekster), 3) der bliver behov for særtegn (diakritiske tegn, apostrof mv., som giver problemer ved alfabetisering etc.).

Optimalt er et skriftsprog noget mere abstrakt end det talte sprog, med bevidst fravalg af mindre vigtige træk i lydbilledet – og da er de prosodiske træk oplagte ofre på enkelthedens alter, ikke mindst fordi et ords prosodi kan skifte med dets stilling i sætningen: det hedder på dansk rigssprog *slå* med langvokal og stød (= slå!; fx med boldtræet; det er din tur!), men *slå* 'til' med tryksvagt verbum, derfor kortvokal og ingen stød (= slå til! lad ikke nogen anden løbe med tilbuddet!). Dansk skriftsprog abstraherer også fra mange andre udtaledetaljer: retskrivningen har som vist fået lov til at halte langt efter udtalen af vore kortvokaler (i/e/æ-problematikken s. 46 f.); vi lever stadig med "stumme" h'er og d'er; og tænk bare på, hvor "gammeldansk" vi skriver visse meget brugte småord: *det, de, og, også, at, til*. Altsammen fordi skriftbilledet fungerer godt nok, som det er, og man ved at fastholde de forældede skrivemåder opretholder en livline til vor ældre litteratur.

En lydskrift derimod er konstrueret med det ene formål at informere om fonetiske og prosodiske detaljer i talt sprog, typisk henvendt til en læser, der ikke i forvejen kender den pågældende sprogform – hvadenten det nu er et fremmedsprog eller en dialekt. Det er afgørende, at forskellige (og især betydningsadskillende) lyd holdes klart ude fra hinanden med hver sit tegn; det er mindre afgørende, om denne præcision går ud over letlæseligheden (som når der skelnes mellem jysk *n* og *ŋ*, *l* og *l̥* ved småmodifikationer af samme tegn, eller når der i tekstbilledet optræder hævdede punktummer, kommaer, apostroffer etc.).

En dialektforfatter må naturligvis gøre op med sig selv, hvad der for ham/hende har prioritet, når der fortælles på dialekt. Er det selve fortællingen, eller er det dialekten, der fortælles på – lyden af lokalkulturen, som Niels Hausgaard godt kunne have sagt det.²⁶ I første tilfælde kan fortællingen grundlæggende skrives på rigssprog, blot i ny og næ med indskud af et dialektord eller en dialektal formulering, en

26 Hans faktiske formulering var (1981 i tidsskriftet *Kritik*): "Dialekten er et samfunds lyd".

dialektal udtale eller en dialektal bøjningsform, nok til at give teksten lokalfarve. Herved holdes forbindelsen fuldt åben til en bred national læserkreds med almindelig skriftsprogserfaring. I sidstnævnte tilfælde må dialekten derimod fastholdes som gennemgående fortællesprog – skønt det stiller store krav til både forfatter og læser, når dialektens lydside skal formidles enten via et skriftsprog skabt til et helt andet formål eller ved inddragelse af lydskrift. Og så må forfatteren samtidig acceptere, at teksten appellerer til et langt smallere publikum: stort set kun lokalbefolkningen og nogle dialektforskere.

Sammenlign blot (i fig. 8) nogle få linjer fra starten af Marinus Poulsens fortælling, (1) som han selv har skrevet dem, (2) som han burde have skrevet, hvis han til punkt og prikke havde fulgt Skautrups anvisninger, (3) som afsnittet ville se ud skrevet i Jysk Ordbogs lydskrift, og (4) som det ville se ud skrevet i Danias lydskrift²⁷ (med gengivelse af fine detaljer på lydsiden). Version (4) giver dialektforskeren maksimal information, men det er version (1), de fleste læsere vil foretrække (og som mange endda vil have besvær med at læse).

Marinus Poulsen har som udgangspunkt ønsket at præsentere sin hjemegns dialekt – dens ordforråd og ordenes udtale – på en mere underholdende måde end ved at sende professor Skautrup en ordliste (med oversættelse og eksempler). Derfor en fortælling helt på dialekt, hvor vi føres gennem en række scenarier, der hver for sig fremkalder en række traditionelle betegnelser og udtryk. Derfor også den principielle brug af lydskrift, så han i forbifarten kan markere uventet prosodi (fx *Søn'd, Bi'en, min', dem'* = synd, ben (plur.), min (trykstærkt), dem; alle med en dialektal prosodi, som om de var gamle β -ord!) – eller særegne lydforhold (fx enklisestød i forbindelsen *Ti'r te'r aa sna'k* = tid til (det) at snakke, med et særegent *det* til at repræsentere den følgende infinitiv²⁸); eller det lange stavelsesdannende *rr* i ord som

27 Denne lydskrift (konstrueret af Otto Jespersen) har navn efter tidsskriftet, hvor den blev præsenteret i 1890, jf. *Dania* I.33-80. Den afløste K.J. Lyngbys lydskrift (fra 1850'erne), anvendt i bl.a. H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (1886-1914). Danias lydskrift (med lidt over 100 tegn for lyd og prosodiske forhold) er fremdeles grundlaget for fonetisk notation herhjemme, men anvendes nu ofte i forenklede og/eller let modificerede udgaver, jf. fx lydskriften i *Ømålsordbogen* (1992 ff.), *Jysk ordbog* (2000 ff.), Lars Brink m.fl.: *Den Store Danske Udtaleordbog* (1991).

28 Jf. www.jyskordbog.dk – artiklen 1.det 6.

- 1 *Æ Hawer fæk vi kjour hjem te Mej-de. aa da vi haaj faat wo Onden, tu a te'r te Mar'ken. Marianne bestæmt sæ for aa ta hjem aa si'e te hinde Mu'er i Stej for. Da a noj op te æ vej, trower a saa e't osse, æ Kaa'l i Raasgord kommer trasken.*
- 2 *Æ hawwer fæk vi kjour hjem' te mej-de. Å da vi hâj fåt wo onden, tu a te'r te mar'ken. Marianne bestæm't sæ for å ta hjem' å si'e te hinde mu'er i stej for. Da a noj op te æ vej, trow'er a så e't osse, æ kâ'l i Råsgår kommer trasken.*
- 3 *æ 'hawər fæk vi kjour 'hjæm' te 'mæj-də. å da vi hâj 'fåt wo 'onən, tu a 'te' ər te 'mar'ken. mari'anə be'stæm't sæ 'får å ta 'hjæm' å 'si'ə te hiŋə 'mu'ər i 'stæj fār. da a noj 'åp te æ 'væj, 'trow'ər a så 'e't 'åsə, æ 'kâ:l i 'råsgår komər 'traskən.*
- 4 *æ 'hawər fæg vi kjour 'hjæm' te 'mæj-də. ɔ da vi hɔj 'fɔd wo 'onən, tu æ 'te' ər te 'mar'gen. mari'anə bæ'stæm't sæ 'fɔɹ ɔ ta 'hjæm' å 'si'ə te hiŋə 'mu'ər i 'stæj fɔɹ. dæ æ noj 'ɔp te æ 'væj, 'trow'ər æ sɔ 'e'd 'əsə, æ 'kâ:l i 'rɔsgɔɹ komər 'traskən.*

Oversættelse:

Havren fik vi kørt hjem til middag. Og da vi havde fået vor middagsmad, tog jeg til at (dvs. begav jeg mig af sted) til marked. Marianne bestemte sig for at tage hjem og se til sin mor i stedet for. Da jeg nåede op til vejen, tror jeg så ikke også (dvs. er det så ikke lige netop), at karlen i Rosgård kommer traskende.

Fig. 8. Samme tekst med forskellig lydangivelse. (1) i Marinus Poulsens manuskript (med retskrivningen fra før 1948); (2) som Peter Skautrup ville anbefale det skrevet (med længde- og stødtegn – og så var Skautrup jo foregangsmand for bolle-å og små forbogstaver); (3) i Jysk Ordbogs lydskrift; (4) i Danias lydskrift (og med udtalenuancer lånt fra den nærliggende dialekt i Peter Skautrup: Et Hardsysselmål (1927-1979)).

arberr (= arbejder, arbejdede). Men undervejs er Marinus Poulsen selv blevet grebet af fortællingen, og da smutter let de finere detaljer i lydangivelsen, ja enkelte småord optræder sågar i tilvant skriftsprogform.

Når Skautrup aldrig fik befordret Marinus Poulsens fortælling i trykken, har det næppe skyldtes uvilje mod forfatterens lydskriftkompromiser. Skautrup var klart bevidst om, at lydskrift ikke er almindelige læsers livret, og at lydangivelse altid vil være et spørgsmål om balance i skønlitterær sammenhæng – så den “på den ene side ikke hindrer læsningen og tilegnelsen, og ... på den anden side kan være til vejledning for en tilnærmelsesvis rigtig udtale af det stedlige mål”.²⁹

29 Fra Skautrups forord i Kristen Klastrup: *Paa Træ-skofior* (1935) s. 6.